

Ольга Грабовська,
*аспірантка Центру пам'яткознавства
НАН України і Українського товариства
охорони пам'яток історії та культури*

ЦЕГЕЛЬНА ГАЛУЗЬ М. ВІННИЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядаються закономірності розвитку галузі цегельного виробництва м. Вінниці XIX – початку XX ст. Визначаються час, місце появи та власники цегельних заводів. Досліджується технологічний аспект цегельного виробництва на вінницьких цегельнях вказаного періоду.

Ключові слова: цегла, цегельне виробництво, Вінниця, технологія, будівельні матеріали, промисловість.

Найдавніші документальні свідчення про цегельне виробництво в межах м. Вінниці датуються кінцем XVIII ст.¹, хоча археологічні дослідження дають підстави пов'язувати початок цегельного виробництва Вінниці з XVII ст.²

За способом організації виробництва історію цегельної галузі міста можна поділити на кілька послідовних етапів. Перший етап пов'язаний з появою цегельного виробництва, його роботою з орієнтацією на окремі будівельні об'єкти. Він датується XVI – першою половиною XIX ст. На другому етапі цегельні заводи Вінниці перейшли до активної комерційної діяльності. Цей процес відбувався з першої половини XIX ст. до 1914 р. Третій етап характеризується функціонуванням вінницьких підприємств з виробництва цегли в системі державного управління СРСР. Він тривав з часу відновлення заводів у 1925 р. до розпаду Радянського союзу. Четвертий етап пов'язаний з роботою підприємств після проголошення Незалежності України у 1991 р.

XIX – початок XX ст. в історії цегельного виробництва Вінниці, характеризується значною активізацією галузі і переходом підприємств до роботи на комерційних засадах.

На 1799 р. в межах сучасної Вінниці існує документальне свідчення лише про одну цегельню – Грохольських. Точна дата її заснування не відома. Логічно вважати, що поява цегельні пов'язана з будівництвом

1 Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти / за ред. Легуна Ю. В. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 37.

2 Грабовська О. В. Колекція цегли з розкопок історико-архітектурного комплексу XVII–XVIII ст. «Мури» / О. В. Грабовська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. – К., 2016. – Вип. 25. – С. 92

садиби Грохольських у кінці XVIII ст. Це підприємство постійно фігурує в документах та літературі з другої половини XIX ст.³ Скоріше за все, до середини XIX ст. масштаби його виробництва обмежувалися потребами самого маєтку. У кінці XVIII ст. на цегельні працювало чотири робітники, а річне виробництво становило 90 тис. шт. цегли⁴.

З першої половини XIX ст. робота цегельних заводів відокремлюється від обслуговування потреб конкретного будівництва. Першим підприємством такого типу став заснований у 1830 р. цегельний завод на Дубовецькій Слободі, що наприкінці століття належав Шмулю Мар'яновському⁵.

У 1859 р. був заснований завод, який пізніше також став власністю родини Мар'яновських⁶. Де саме знаходилося це підприємство та кому належало на час заснування — не відомо.

У 1871 р. на території сучасної Вінниці було відомо вже три цегельних заводи. Перший знаходився в с. Вишня (зараз житловий район Пирогово) і належав М. І. Пирогову⁷. Ймовірно, підприємство створювалося для постачання матеріалами відбудови його садиби, тобто після 1859 р. Коли цегельня припинила своє існування незрозуміло, але в документах 1890-х років вона уже не згадується.

У 1870-х роках у межах тогочасної Вінниці згадується цегельний завод Арона Тарнопольського. Можливо це той самий завод, що був створений у 1859 р. і пізніше став власністю родини Мар'яновських⁸. У 1879 р. на Дубовецькій Слободі засновується ще один цегельний завод. У 1894 р. його власником був дворянин Болеслав Іванович Ліщинський. У 1884 р. засновано цегельний завод на Малих Хуторах⁹ (ймовірно, в районі сучасної вулиці Могильчака). Кілька цегелень існувало також на околицях сучасної Вінниці, зокрема цегельня Дидинського в с. Лука Мелешківська¹⁰ та цегельня поблизу с. Якушинці¹¹.

На 1894 р. у Вінниці існувало чотири великих цегельних заводи. Два з них розташовувалися на Дубовецькій Слободі (ймовірно там, де сьогодні

3 Держархів Вінницької області, ф. Д-200, оп. 1, спр. 468.

4 Топографічний опис Подільської губернії 1799 р... — С. 37.

5 Указатель фабрик и заводов европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики / сост. П. А. Орлов, С. Г. Будагов. — СПб, 1894. — С. 320.

6 Фабрично-заводские Предприятия Российской Империи (исключая Финляндию) / ред. Ф. А. Шобер. — Пг, 1914.

7 Держархів Вінницької області, ф. Д-200, оп. 1, спр. 685, арк. 17.

8 Держархів Вінницької області, ф. Д-200, оп. 1, спр. 685, арк. 17.

9 Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31523 фабриках и заводах. — К., 1913. — С. 320.

10 Держархів Вінницької області, ф. Д-200, оп. 1, спр. 685, арк. 17.

11 Трехверстовка Шуберта онлайн в цвете // Это Место. Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.etomesto.ru/shubert-map/25-7/>.

знаходиться «Вінницький цегляний завод» по вул. Д. Нечая, 55). Один з них належав Б. І. Ліщинському. На ньому працювало 20 робітників, а випуск цегли становив 480 тис. шт. на рік. Інше підприємство належало міщанину Шмулю Мар'яновському. Воно мало штат у 10 робітників, а випуск цегли становив 200 тис. шт. на рік.

У 1895 р. засновано ще один цегельний завод родини Мар'яновських. Він також розташовувався на Дубовецькій Слободі¹². Серед невеликих цегельн м. Вінниці, що діяли у 1890-х роках, згадується непрацююче на 1899 р. підприємство Абрама Клейнера¹³.

Важливою подією в історії цегельної галузі Вінниці було відкриття у 1899 р. силікатно-цегляного та черепичного заводу на Замості¹⁴. Він розташовувався південніше перехрестя сучасних вулиць Брацлавської і Замостянської. У 1903 р. завод належав Петру Георгійовичу Вервину¹⁵, а у 1912 р. був власністю родини Мар'яновських.

Справжнього розквіту цегельна галузь Вінниці досягає напередодні Першої світової війни. У 1912 р. було створено принаймні три нових цегельних заводи: Перець-Іона Гельблу, Вольфа Мар'яновського, Я. Мучника і Б. Розенштейна¹⁶. Дохід цегельної галузі в цей час зріс на 147 тис. руб. (або на 73%) у порівнянні з 1908 р. Кількість зайнятих в галузі робітників також суттєво збільшилась (з 113 до 281 особи)^{17 18}.

На 1913 р. у Вінниці відомо шість великих цегельн. Серед них вищезгадані підприємства, засновані в 1912 р.: Перець-Іона Гельблу зі штатом у дев'ять робітників; Вольфа Мар'яновського зі штатом у 20 робітників; Я. Мучника і Б. Розенштейна на 28 робітників. Також продовжував діяти завод Нухіма Бліндера з 28 робітниками і річним доходом 12 тис. руб.; завод Іцко і Мордко Мар'яновських з 52 робітниками і річним доходом в 60 тис. руб.; «Вінницький силікатний завод» І. Мар'яновського і А. Фейгенбаума зі штатом у 52 робітника і річним доходом у 50 тис. руб.¹⁹. Останній завод вважався найбільшим за обсягами виробництва в Поділь-

12 *Фабрично-заводские Предприятия Российской Империи (исключая Финляндию)* / ред. Ф. А. Шобер. – Пг, 1914.

13 *Держархів Вінницької області*, ф. Д-262, оп. 1, спр. 10, арк. 340.

14 *Фабрично-заводские Предприятия Российской Империи (исключая Финляндию)* / ред. Ф. А. Шобер. – Пг, 1914.

15 *Держархів Вінницької області*, ф. Д-230, оп. 1, спр. 920, арк. 383-385.

16 *Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям.* – К., 1913. – С. 966.

17 *Обзор Подольской губернии за 1908 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора.* – Каменец-Подольск, 1909. – Табл. 2.

18 *Обзор Подольской губернии за 1912 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора.* – Каменец-Подольск, 1913. – Табл. 2.

19 *Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям.* – К., 1913. – С. 966.

ській губернії і мав річне виробництво цегли в 10 млн. шт.²⁰. У 1914 р. він складався з 2-х відділень – на Дубовецькій Слободі (1800 тис. шт.; річний дохід 21 тис. руб.) та силікатно-цегляного і черепичного заводу на Замості (виготовляв черепицю, силікатну цеглу і плитку; річний дохід 20 тис. руб.)²¹.

Про технологічний аспект розвитку цегельної галузі м. Вінниці XIX – початку XX ст. відомо досить мало. Гіпотетично відтворити виробничий процес на цегельнях м. Вінниці можливо через співставлення загальних тенденцій розвитку технології цегельного виробництва вказаного періоду, зовнішніх характеристик цегли, виготовленої на вінницьких заводах і статистичних показниках окремих підприємств.

Процес виготовлення цегли включав у себе чотири послідовних етапи: видобуток глини, формовку, сушіння та випал²². Серед загальних рекомендацій по виборі глини для виготовлення цегли в посібниках кінця XIX ст. однією з умов, визначалася непридатність її для інших видів виробництва. Цеглу можна було виробляти з глини різних гатунків, і водночас, вона майже завжди потребувала спеціальної попередньої підготовки²³. Таким чином, характером домішок та способом підготовки, можна було компенсувати недоліки сировини.

Перші вінницькі цегельні створювалися з орієнтацією на крупне будівництво. Якщо при цьому, місце організації цегельні виявлялося вдалим (зокрема і щодо обсягів та якості сировини), то після завершення будівництва, вона могла продовжити свою роботу як підприємство, що працює на комерційних засадах. У Вінниці яскравим прикладом може бути цегельний завод, що був заснований в кінці XVIII ст. Грохольським²⁴ і проіснував до нашого часу.

У природніх покладах глина, як правило, не однорідна. А саме однорідність глини є важливою умовою виготовлення щільної цегли. Для

20 Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Вольнской губерниям. – К., 1913. – С. 52.

21 Фабрично-заводские Предприятия Российской Империи (исключая Финляндию) / ред. Ф. А. Шобер. – Пг, 1914.
Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Вольнской губерниям. – К., 1913. – С. 966.

22 Белановская Е. В. Разработка составов для реставрационного кирпича памятников архитектуры Вологодской области XVII – начала XX веков / Е. В. Белаговская // Вестник Череповецкого государственного университета. – Череповец, 2013. – №2, т. 2. – С. 5-6.

23 Крупский А. К. Кирпичное производство / А.К. Крупский // Российские универсальные энциклопедии. Брокгауз-Ефрон и Большая Советская Энциклопедия объединенный словарь. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/051/51405.htm>.

24 Топографічний опис Подільської губернії 1799 р... – С. 37.

надання глини однорідності її необхідно було перем'яти²⁵. У місцевому цегельному виробництві цей процес, очевидно, залишався незмінним протягом чотирьох століть.

М'яття глини могло бути здійснене лише після попереднього замочування. Для замочування глини у землі робилися спеціальні твори́ла – ями, обкладені дощатою забійкою, або цеглою на вапні з цегельним пилом, або різаним дерном. У твори́лах глина відстоювалася і насичувалася водою.

Біля твори́л, або впритул між твори́лами, розташовувався дерев'яний тік для м'яття глини. М'яття замоченої глини здійснювалося перетоптуванням ногами. Щоб легше було працювати з великими об'ємами глини, цей процес іноді здійснювали за допомогою тварин. Для цього використовували зазвичай биків. Їх прив'язували за роги до стовпа і в той час коли глина топталася їхніми копитами робітник постійно відкидав глину від країв до середини – під копита²⁶. Цей архаїчний спосіб підготовки глини постає як актуальний в джерелах кінця XIX ст. І такий же спосіб використовувався на вінницьких цегельнях навіть у 1926 р.²⁷

З XVIII ст. у світовій практиці цегельного виробництва починають запроваджуватись кінні глином'ялки які дозволяли якісніше змішувати глину з піском²⁸. Внаслідок цього усадка при сушінні та випалі почала становити меншу проблему. Пісок робить глину тугішою, залишаючи при цьому значний відсоток води. Це дозволяє працювати з цеглою одразу після її формування, укладаючи для сушіння. Також сам процес сушіння проходить швидше, оскільки пісок проводить воду до зовнішньої поверхні заготовки. Відокремлення часток глини одна від одної також сприяє зменшенню усадки та збільшенню її однорідності²⁹. У Російській імперії дослідники відмічають поширення кінних глином'ялок лише з XIX ст.³⁰. З кінця XIX ст. активно використовуються також механічні глиномішалки або тонштейдери. Зважаючи на актуальність у Вінниці найбільш архаїчних способів м'яття глини навіть в середині 1920-х років, можна припускати, що до початку XX ст. підготовка глини в кінних або механічних глином'ялках могла здійснюватися лише в найпрогресивніших підприємствах (наприклад, заводах братів Ісаака і Мордка Мар'яновських, Болеслава Івановича Лещинського, цегельні Грохольських).

25 Сапожников, А. Краткое практическое наставление для постройки сельских жилых зданий, каменных и деревянных / А. Сапожников, П. Таманский. – СПб, 1845. – С. 17.

26 Крупский А. К. Вказ. праця.

27 «С дымом» // Винницкая рабочая газета. – 1926. – 29 июня.

28 Reeder M. Bricks and the frog quest in Suffolk / M. Reeder // British Brick Society Information. Compilation volume 1973-1981. – Windsor, 1988. – P. 64.

29 Reeder M. The size of a brick. Part II / M. Reeder // British Brick Society Information. – Windsor, 1983. – № 30. – P. 2.

30 История строительной техники / под общ. ред. В. Ф. Иванова. – Ленинград; Москва, 1962. – С. 282.

Наступним етапом виготовлення цегли було формування. Про спосіб формування можна судити за рядом технологічних ознак на самій цеглі. Поздовжні сліди від зрізання надлишку глини при формуванні спостерігаються на постілях всіх обстежених нами зразків цегли XIX – початку XX ст. Тобто її формування здійснювалось вручну. Найпоширенішим способом ручного формування на нашій території було виготовлення цегли у рамках-прольотках. Подібний виробничий процес детально описаний у практичних посібниках XIX і навіть середини XX ст.^{31 32 33}. Такий спосіб формування в м. Вінниці залишався практично незмінним до 30-х років XX ст. Виключення могли становити найкращі з точки зору технічного оснащення вінницькі підприємства кінця XIX – початку XX ст. У другій половині XIX ст. існувало багато варіантів механічної формовки цегли, однак використання більшості з них було не вигідним для підприємств з порівняно невеликими масштабами виробництва³⁴.

Сушіння цегли, як правило, починалася з того, що сирець викладали плазом на рівне місце (тік, гумно, галявину), по можливості, біля робочого столу, на якому вона була сформована³⁵. Як відзначалось раніше, вінницькі цегельні почали формуватись як значні промислові підприємства лише з першої половини XIX ст. Початок використання спеціальних сушильних приміщень ймовірно теж пов'язаний з цим часом.

Фінальною стадією виробництва цегли був її випал. Найпростішим, відомим з етнографічних джерел та літератури XIX ст., способом випалу було облаштування напольних печей, які споруджувались з самого сирцю. Процес випалу разом з остиганням печі, тривав залежно від глини і погоди від 9 до 16 днів³⁶.

В XIX ст. у світовій практиці цегельного виробництва відбувається ряд важливих змін. В першу чергу, проходить механізація виробничого процесу на всіх його етапах. Від появи цегельного виробництва і до середини XIX ст. процес випалу не зазнавав принципових змін. Лише в середині XIX ст. у Європі та США з'явилися патенти на нові печі – безперервної дії з верхнім полум'ям, що дозволили значно збільшити продуктивність виробництва.

31 Сапожников А. Вказ. праця. – С. 104.

32 Крупский А. К. Вказ. праця.

33 Киптенко А. К. Производство кирпича / А. К. Киптенко, П. Т. Мартынов, В. С. Никифоров. – Москва, 1959. – С. 39.

34 Воробьев М. Кирпично-гончарное и фарфоровое производство... / сост. М. Воробьев. – М., 1897. – С. 20.

35 Крупский А. К. Вказ. праця.

36 Там само.

Перше документальне свідчення про використання на вінницьких підприємствах печі Гофмана датується 1903 р.³⁷. Вона працювала на заводі Ісаака Мар'яновського. Згідно з довідником за 1912 р., ця піч була єдиною у Вінниці гофманською піччю³⁸. Очевидно, такою вона залишалася до закінчення громадянської війни і початку відбудови цегельні в середині 1920-х років (враховуючи також обсяги виробництва інших заводів).

Таким чином, XIX ст. було часом стрімких змін у цегельній галузі м. Вінниці. Якщо на початку століття вінницькі цегельні працювали як невеликі кустарні підприємства, що забезпечували будівельними матеріалами окремі архітектурні об'єкти і господарства, то до середини XIX ст. цегельні заводи в основному перейшли до функціонування на комерційних засадах. Активізація розбудови м. Вінниці в кінці XIX – початку XX ст. безпосередньо вплинула на розвиток галузі виробництва будівельних матеріалів: призвела до збільшення кількості цегельних заводів та обсягів виробництва продукції. Поряд з цим, технічне вдосконалення виробничого процесу на більшості підприємств проходило досить повільно.

37 Держархів Вінницької області, ф. Д-250, оп. 1, спр. 920, арк. 28.

38 Списокъ фабрикъ и заводовъ Россійской имперіи Составленъ по официальнымъ свѣдѣніямъ Отдела Промышленности Министерства Торговли и Промышленности / под ред. В. Е. Варзара. – СПб, 1912 – С. 298.